

3. VÄRDEN I LANDSKAPET

VAD DET ÄR FÖR VÄRDEN i landskapet som man söker efter i friluftsliv och naturturism – och som alltså t.ex. efterfrågas från planering och förvaltning? I det här kapitlet diskuterar vi hur man kan kategorisera olika förhållningssätt till vad som är värdefullt i friluftslandskapet. Förhoppningsvis är det klart utifrån diskussionerna i tidigare kapitel att det varierar. Det varierar över tiden, mellan olika grupper och för olika aktiviteter. I bokens första kapitel pekades på hur motiven för friluftsliv både är mångfaldiga, förskjuts och relateras till den övriga samhällsutvecklingen. En illustration som där användes var hur behovet av strandskydd från 1930-talet och framåt motiverades med sociala motiv, men under 1900-talets senare decennier alltmer motiverades med biologisk mångfald, vilket då också skrevs in som skäl i lagstiftningen. En strand som utifrån vissa rekreationsintressen inte har så stort »värde« kanske är mycket intressant för andra rekreationsintressen – eller för biologisk mångfald. Landskapsvärden, t.ex. för friluftsliv, är inte något som objektivt »ligger där ute i landskapet« utan de är beroende av vem som värderar och för vad. Den skog som för en person är ett eldorado av biologisk mångfald, spännande insekter och lavar kan för en annan vara skräpiga och oframkomliga. Och ju mer mångfaldig bakgrund människor har när det gäller uppväxt, kunskaper och intressen desto fler olika önskemål finns det. Till detta kommer ett ökande utbud av aktiviteter och friluftsutrustning som gör nya landskap intressanta samtidigt som kanske andra friluftsintressen går tillbaka och gör vissa landskap mindre intressanta. Det är inte länge sedan som ingen hade en aning om att det kunde finnas intresse för att cykla utför branta fjäll eller kasta sig ut med fallskärm från höga stup, vilket idag är eftertraktade möjligheter. Vi skall här ta upp några aspekter på landskapsönskemål (preferenser) som har betydelse för naturförvaltning för friluftsliv. Vi bör då först påminna oss att det finns en rätt omfattande forskningslitteratur om landskapspreferenser och där man diskuterar alltmer sammansatta förklaringar till varför man väljer ett visst naturområde.¹

Två riktningar har varit viktiga inom forskningen när det gäller vilket landskap som olika brukare föredrar. Dels en riktning som undersöker kopplingen mellan aktiviteter och landskapets egenskaper när det gäller

1. Se en översikt i Manning 1999 och t.ex. Boverket 2007a och 2007b.

motiv, upplevelse och utbyte. Dels en som inriktar sig på »platsanknytning« med bl.a. identifikation och »sense of place« som utgångspunkter. Sandells ekostrategiska modell (figur 3:2, s. 59) fångar denna uppdelning i sitt vågräta spänningsfält: landskapet som arena för aktiviteter eller landskapet som utgångspunkt och källa till identifikation.

En mängd faktorer samverkar emellertid när det gäller val av besöksmål vilket gör det svårt, eller kanske till och med mindre meningsfullt, att försöka identifiera attraktionskraften enbart i landskapets egenskaper. Transporter, tillgänglighet, individens resurser kan ha minst lika stor betydelse för valet av friluftsmiljö som landskapets egenskaper. I populära friluftsområden förekommer en blandning av flera av dessa motiv (Kaltenborn & Vorkinn 1993). Platsanknytning kan i hög grad bero på uppväxt och socialisering in i en viss miljö snarare än någon inneboende preferens för denna (Meyer 1999). Müller (1999) pekar på hur tyskars innehav av fritidshus i Sverige riktar sig mot vissa naturkvaliteter – »skog och sjö« som kan ses som »markörer« för den internationella Svergebilden. Men tydligt är också betydelsen av tillgänglighet och reseavstånd. Naturturism marknadsförs i utlandet med image från norra Sverige, men en stor andel av de utländska turister som anger »natur« som främsta motiv för Sverigebesöket tillgodoser i själva verket sitt behov av »natur« i södra och mellersta Sverige (Emmelin & Vuorio 1998). Diskussionen om miljökvaliteternas betydelse snedvrids lätt om bruksmönster ses enbart som en funktion av miljökvaliteter. Särskilt problematiskt blir detta om förutsägelser om framtiden, reaktioner på förvaltningsåtgärder, effekter av trender och utveckling i miljön framskrivs utan hänsyn till andra faktorer. Till exempel bör diskussionen om minskningen av fjällvandrande i norra fjällen på grund av miljöstörning ställas mot en uppgång i södra fjällen, som kan vara orsakad av en allmän trend mot kortare semester. Betydelsen av områden som Södra Jämtlandsfjällen som rekryteringsområde för svensk fjällvandring understryker att det är landskapets egenskaper i kombination med hög tillgänglighet från södra Sverige som är avgörande (Vuorio et al. 2000a, se även Wall Reinius 2009).

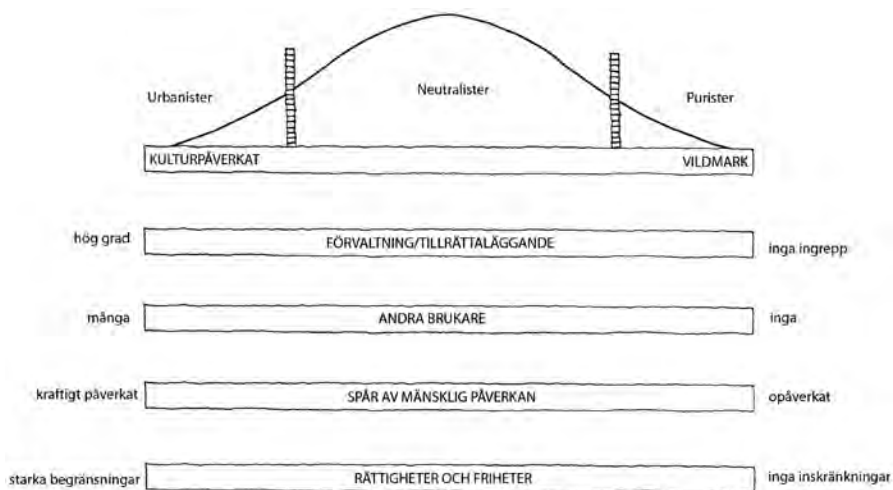
Landskapets kvaliteter för friluftsliv och naturturism

Två skäl samverkar till att förvaltningsinriktad friluftslivsforskning i betydande grad inriktats mot landskapets egenskaper snarare än andra faktorer som transporter och livsstil. För det första att förvaltningen faktiskt påverkar vilka landskap som görs tillgängliga genom val av vilka områden som fredas och genom olika former av tillrättaläggande och service. Det andra skälet är att en dominerande teoribildning i friluftsforskning har haft ett principperspektiv som går ut på att varje människa gör rationella val av vilka landskapskvaliteter och aktiviteter som ger hög tillfredsställelse. Landskapskvalitet har setts ungefär som kvaliteten

av en vara på en marknad. Resursförvaltningen skall med detta synsätt kunna tillgodose individers och grupper utbyte av miljön och aktiviteter i miljön. Planeringsmodellen förutsätter i linje med denna teoribildning att friluftaktiviteter är målinriktade och att miljöns egenskaper är viktiga för att uppnå målen. Den bakomliggande teoribildningen är »the theory of reasoned action» (Fishbein & Ajzen 1975; Ajzen & Fishbein 1980) senare modifierad till »theory of planned behavior» (Ajzen 1985).

Rekreationsmiljöer karaktäriseras ofta som en serie attribut (viktiga egenskaper) som tillsammans utgör den resurs som används (Clark & Stankey 1989; Meyer 1997). Förvaltningsmodeller som ROS (recreation opportunity spectrum) har t.ex. denna utgångspunkt vilken introduceras nedan och fördjupas i kapitel 15. Ett av de viktigaste elementen i ROS är definitionen av de olika klasser som utgör skalan från orörd till påverkad natur som tillsammans skapar det spektrum av upplevelsemöjligheter som man vill tillhandahålla (jfr. fig. 3:1). Utgångspunkten är »omgivningsattribut» (»setting attributes») dvs. egenskaper hos miljön. Attributen indelas i positiva (»attractors») och negativa (»detractors»). Kunskap om vilka attributen är, hur olika grupperns preferenser ser ut och möjligheterna att påverka dem genom förvaltning ger en möjlighet till en utbudsinriktad förvaltning av friluftsrresurerna. Speciellt i mångbruksförvaltning, t.ex. skogsbruk, har intresset för kunskap om vilka faktorer som är viktiga för positiv och negativ upplevelse varit av intresse. Svensk forskning inom detta område bedrevs t.ex. av Kardell (1985) och Hultman (1983) se kapitel 5. Senare forskning som underlag för handböcker och praktisk rådgivning finns bla från Danmark och Finland (Koch & Søndergaard Jensen 1988; Sievänen & Karjalainen 1994) förutom de nordamerikanska (se t.ex. Parks Canada 2001).

En underliggande utgångspunkt är ofta att variation är önskvärd och att mångfald har ett estetiskt egenvärde. I renodlad form utvecklades metodik

Figur 3:1. Purism-skalan. Figuren visar grundprincipen för skalan: en normalfördelning av preferenser för ett områdes vildmarkskaraktär. Fördelningen erhålls som det sammanlagda värdet av svaren på ett batteri av frågor. Frågorna konstrueras med utgångspunkt i flera dimensioner. Utgångspunkten är tre dimensioner i ROS-modellen: fysisk/ekologisk, social och förvaltningsmässig miljö.

som mekaniskt mätte estetiska värden som en enkel funktion av hur många av olika gränser och tecken på kartan som slumpvis lagda linjer korsade över; hög frekvens signalerade ett brutet och mångfaldigt landskap och desto attraktivare. Också i mindre extrem form kommer emellertid diversitetsargumentet som kriterium på rekreationsvärde in i många av denna typ av metoder och modeller. Mångfalden kan gälla både topografi, natur- och vegetationstyper, artsammansättning, ålderssammansättning hos trädbestånd osv. En intressant empirisk belysning av den visuella mångformighetens betydelse ger en studie av Axelsson-Lindgren (1990). Försökspersoner, som utan tillgång till klocka fick uppskatta den tid en skogspromenad tog, visade sig systematiskt uppfatta tiden som betydligt längre i ett mera monotont skogsbestånd än i ett som varierade i ålder, artsammansättning m.m. Det bör noteras att det i t.ex. ROS-planering inte är en sådan estetisk mångfald som är avsedd att tilltala en enskild besökare som är målet utan en mångfald i utbud av möjligheter som medför att ett område är värdefullt för många olika individer, grupper och aktiviteter.

Motiven bakom att försöka värdera landskapets möjligheter för rekreation som en konstant egenskap enbart hos ett visst landskap mer eller mindre frikopplad från brukarnas värderingar och faktorer som inskolning, socialisering, eller tillgänglighet tycks i allmänhet vara ett sökande efter »objektiva värdekriterier«. Exempel på denna linje finns från många olika typer av naturvärdering. Inom landskapsplanering och arkitektur har t.ex. Penning-Rowsell (1975), i samband med att dessa ansatser nådde en slags kulmen, diskuterat det begränsat meningsfulla i att söka efter kriterier i landskapet frikopplade från betraktarens person. Trots att tanken om enkla indikatorer på landskapets värde således kritiserats från många olika utgångspunkter under lång tid gör dess attraktionskraft för planering att den i mera praktiskt inriktad litteratur har en relativt stark ställning – se t.ex. Boverket 2007 a& b. En viktig drivkraft ligger i att förvaltning och politiker vill kunna hänvisa till »vetenskapliga fakta« i de ofta hårda striderna mellan olika grupper i hur landskapet får eller inte får ändras och bevaras. Tendenserna att »förvetenskapliga« värdeargument stärks också av den historiska dominansen av naturvetare inom naturvärden (Emmelin 2009).

En kritisk hållning till tanken att värdet för upplevelse och friluftsliv hos ett landskap enbart är en funktion av ekologiska eller andra faktorer frikopplade från brukaren innebär naturligtvis inte att man förnekar dessa faktorer betydelse utan att man inser att upplevelse och bruk av landskapet beror av en stor mängd samverkande faktorer.

»Purism«- en skala över attityder till vildmark

Det har förhoppningsvis redan framgått att den »genomsnittlige brukaren« är en i många sammanhang vilseledande konstruktion (Shafer 1969).

Praktiskt användbara och teoretiskt underbyggda metoder för segmentering av naturturister behövs dock ändå för att differentiera utbudet på en destination, för hållbar förvaltning av resurserna och för att hantera intressekonflikter. Den s.k. »purismskalan« utvecklades för att kunna dela upp brukarna i grupper och för att studera olika gruppers preferenser för miljöfaktorer som används i planeringsmodellen ROS, »recreation opportunity spectrum« – se kapitel 15 (Stankey et al. 1999; Wallsten 1985). Skalan skall uttrycka preferens för »orörd vildmark« och kallas i litteraturen ibland för »wilderness-scale« (Heberlein 1973; Manning 1999). Skalan utarbetades för praktisk förvaltning i USA. Den användes där i stor omfattning under 1970-talet och i Norden började den användas vid bl.a. studier i svenska och norska fjäll.²

Purism-skalan är en aggregerad attitydskala som gör det möjligt att grovt indela brukargrupper i segment efter deras inställning till vildmarksupplevelse, service, ingrepp, restriktioner etc. De som mest konsekvent föredrar en »vildmarkssituation« utan något tillrättaläggande eller möten med andra besökare kallas »purister«. De som mest konsekvent föredrar motsatsen i form av service, anvisning, anläggningar m.m. kallas »urbanister«. Skalan grupperar brukare på en sammanslagen attitydskala där indikatorer för preferenser för orördhet används. Den uttrycker således attityder till upplevelse av orördhet och vildmark inte något vetenskapligt mått på faktisk påverkan. Figur 3:1 visar purism-skalans principer. Observera att grupperna »purist« och »urbanist« är relativa: de definieras med något mått på »svansarna« i normalfördelningen t.ex. en standardavvikelse. Jämfört med andra skalor för miljöattityder framstår purismskalan som användbar bl.a. genom att den skiljer mellan grupper som är förvaltningsmässigt intressanta. Fredman & Emmelin (2001; 1999) har t.ex. kopplat skalan till undersökningar av betalningsvilja och till planering av vildmarksområden. En grundligare redogörelse för skalan finns i Emmelin & Iderot (1999). Erfarenheterna från nordiska undersökningar har lett till försök med flera och modifierade dimensioner än de ursprungliga tre. Tonvikten ligger därvid på den sociala samt på dimensioner av den fysiska miljön som förvaltningen och olika regelverk kan påverka. I figuren ingår fyra dimensioner i det frågebatteri som används för att gruppera brukarna. Någon dimension som beskriver områdets natur finns här inte med. Skälet är att allmänt formulerade frågor om man föredrar orörd natur, vildmark etc. inte skiljer ut olika brukare. De flesta anger att de föredrar vildmark, orörd natur etc. Konkreta frågor om tolerans för slitage, möten med andra människor etc. fungerar däremot särskiljande. Man kan lite tillspetsat säga att alla anger att de föredrar orörd natur men menar helt olika

2.24 Se t.ex. Wallsten, 1988; Vistad, 1993; Kaltenborn, 1991; Emmelin & Iderot, 1999.

saker med detta vaga begrepp. Det är en illustration till problemet att se attraktion som en funktion av ett områdes biologiska egenskaper som vi diskuterade ovan. Vi återkommer till purism-begreppet och dess koppling till planeringsmodeller i kapitel 15.

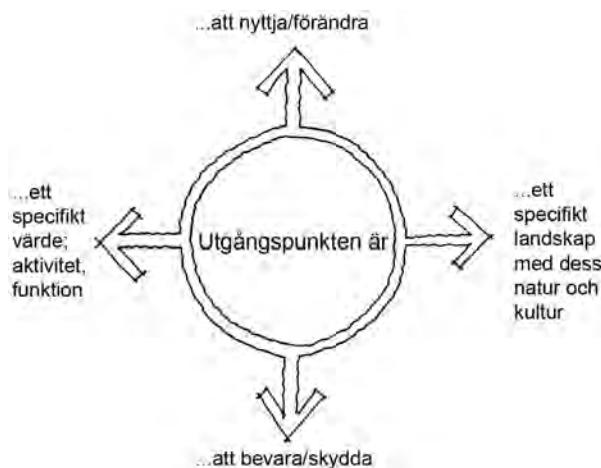
Friluftslivets landskapsrelation – en ekostrategisk begreppsram

Avslutningsvis i denna diskussion om olika landskapsvärden för friluftsliv och naturturism vill vi lyfta fram Sandells begreppsram över olika principiella förhållningssätt till natur och landskap: »ekostrategier«.³ Utifrån resonemangen i bokens inledande kapitel om att det finns många olika landskapsperspektiv – både mer generella och direkt knutna till specifika platser – relaterade till olika grupper, aktiviteter och tidsepoker så blir en viktig fråga i vilken utsträckning det går att hitta återkommande och generella mönster i detta. Finns det några övergripande och återkommande synsätt, åsikter och beteenden i förhållande till natur och landskap – exempelvis när det gäller landskap för friluftsliv och naturturism? Inte minst blir detta viktigt om vi vill diskutera för- och nackdelar med olika förhållningssätt och t.ex. vill se mer av vissa perspektiv och mindre av andra. Den figur över olika principiella »ekostrategier« som presenteras (Fig. 3:2 – 3:5) är ett förslag på hur vi kan beskriva sådana övergripande mönster – vad vi i någon bemärkelse har »att välja på«. Det är viktigt att notera att i praktiken innehåller en landskapsrelation alltid en kombination av olika ekostrategier. Det finns ingen grupp eller person som helt konsekvent bara har en viss strategi i förhållande till natur och landskap. Men även om alltså alla våra förhållningssätt är en kombination av olika ekostrategier så är balansen och kombinationen mellan dem av avgörande betydelse. Hur vi kombinerar olika förhållningssätt och hur ett samhälle prioriterar mellan olika ekostrategier är uttryck för grundläggande värderingar och styr t.ex. vilka friluftsupplevelser vi får.

En landskapsrelation består alltid av någon kombination av: (1) *en aktivitet*, även om det bara är att vara där eller ha en åsikt om det; samt (2) *ett landskap*. En landskapsrelation inkluderar även alltid mer eller mindre av perspektiven: (a) *att använda/förändra* landskapet där man bejaktar människans nya kulturavtryck i landskapet (bygga, planera, hugga ner osv.); respektive (b) *att bevara/skydda* landskapet där man försöker begränsa människans nya och förändrande kulturavtryck. Dessa två val – (1-2 och a-b) – är utgångspunkterna för den ekostrategiska begreppsra-

3. Om begreppsramens bakgrund i humanekologi och utvecklingsfrågor se Sandell 1988. För dess användning för diskussioner om allemansrätt, naturvård och reservatsfrågor se t.ex. Sandell 2001b; 2005 och 2006b. För dess användning för diskussioner om naturmöten och miljöpedagogik se Östman, kommande.

men. Här nedan återfinns en figur som består av två korsade dubbelriktade pilar (Fig. 3:2). Pilarna visar på dessa *två grundläggande val* när det gäller människans förhållande till natur och landskap. Dels visar figuren alltså på spänningen mellan att utgå ifrån en viss funktion, aktivitet eller värde i landskapet (åt vänster); *eller* att utgå ifrån ett visst landskap med dess existerande natur- och kulturlandskap (åt höger). Dels visar figuren på spänningen mellan att utgå ifrån att använda och förändra landskapet (uppåt); *eller* att bevara och skydda det (nedåt). Vi ska nu först utveckla tankarna bakom den vågräta dubbelriktade pilen, sedan tankarna bakom den lodräta och därefter följer en kompletterad figur (Fig. 3:3, s. 62).

Figur 3:2. Utgångspunkterna för den ekostrategiska begreppsramen i form av två grundläggande val när det gäller människans förhållande till natur och landskap. Dels spänningen mellan i vilken grad man utgår ifrån en viss funktion/aktivitet/värde i landskapet respektive om man utgår ifrån ett visst landskap med dess natur- och kulturlandskap (den vågräta pilen). Dels spänningen mellan i vilken grad man utgår ifrån att använda och förändra landskapet; respektive att bevara och skydda det (den lodräta pilen).

Begreppsramens vågräta axel tar sin utgångspunkt i spänningen mellan vad vi kan kalla en »funktionsspecialisering» av landskapet (till vänster) och ett »territoriellt mångbruk» (till höger). Funktionsspecialiseringen utgår ifrån att man söker ett visst värde (i form av en viss funktion) och strategin går ut på en storskalig anpassning av landskapet till detta. Det handlar om att utifrån olika önskade funktioner hos landskapet (»nyttigheter») avgränsa olika landskap för olika syften och frakta sig själv eller sina varor mellan dessa platser, samt att bygga om dessa landskap så att de ännu bättre uppfyller de önskade funktionerna. Exempelvis, först bestämma var det skall produceras vete och sedan med hjälp av konstgödsel, maskiner, bekämpningsmedel osv. producera detta vete så effektivt som möjligt. Det territoriella mångbruket till höger däremot innebär att människan försöker anpassa och inordna sina olika aktiviteter och intressen i det existerande landskapet. Man försöker integrera olika önskade funktioner i samma landskap. Uttryckt på annat sätt kan vi säga att vi har en illustration av den ofta återkommande motsättningen mellan natursynsperspektiven »dominans» (i förhållande till natur och landskap) och »anpassning». Det finns ytterligare ett stort antal paralleller till denna grundläggande motsättning – för att inte säga vånda – mellan

funktionsspecialisering och mångbruk. Vi kan här nöja oss med att peka på de regionalgeografiska strategierna »funktionell integration« *respektive* »territoriell integration« (Friedmann & Weaver 1979) och synsätten på samhällsutveckling (t.ex. i tredje världen) som något som antingen i huvudsak är något som kommer »uppifrån« (med statssocialistiska eller kapitalistiska förtecken) och sedan successivt sipprar ner till det lokala, eller där man ser utveckling som något som i huvudsak kommer »underifrån« och måste ta sin utgångspunkt i de lokala förhållandena och lokal självtillit – det lokala natur- och kulturlandskapet (Hettne 1994).

En viktig notering innan vi övergår till begreppsramens lodräta dimension är att det vågräta spänningsfältet i mycket handlar om identifikation. Å ena sidan har vi då funktionsspecialiseringens identifikation med aktiviteten – funktionen. Vad man vill ha olika landskap (i obestämd form) till för olika syften är här utgångspunkten – man är exempelvis »utförsåkare« och reser sedan till lämpliga skidorter för detta. Å andra sidan har vi mångbrukets identifikation med ett visst specifikt landskap och dess karaktärsdrag i form av natur, kultur och historia såsom man enligt sin landskapsuppfattning ser det – man utgår från en viss plats och bestämmer utifrån årstid och väder vad för friluftsliv man vill ägna sig åt. Det här innebär att det territoriellt orienterade mångbrukslandskapet ofta är det landskap där man för närvarande bor och har sin verksamhet. Men det är inte alltid med den plats där man bor som man har sin identitet. I en alltmer rörlig tillvaro så finns det all anledning att uppmärksamma identifikationen med fritidslandskap och uppväxtlandskap, det senare kanske i ett annat land.⁴ Det här innebär att för en del kanske det är viktigare att hävda visst bruk eller förhindra visst bruk av landskapet runt fritidshuset eller barndomshemmet, än att engagera sig i vad som händer där man just för närvarande råkar vara bosatt eller ha sitt arbete.

Begreppsramens andra spänningsfält, den lodräta dubbelritade pilen, illustrerar uppdelningen mellan ett synsätt som aktivt vill nyttja och förändra landskapet, respektive ett perspektiv där människan, åtminstone i princip, bara vill bevara, avnjuta, skydda och klara av landskapet. Det senare förhållningssättet – neråt i figuren – är mer av ett kontemplativt perspektiv där man betraktar, reflekterar och »känner in« landskapet. Men det kan också vara att »klara av« landskapet, t.ex. leva friluftsliv i hårt väder och med enkla medel. Det blir här viktigt att egentligen inte påverka eller sätta några spår – det gäller att mer låta landskapet påverka sig än att själv påverka landskapet. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att alla jordiska landskap har på något sätt påverkats av människan och de fortsätter ständigt att förändras både av natur (t.ex. erosion och djurs vandringar) och av kultur (t.ex. luftföroreningar och nya byggnader)

4. För en diskussion av mobilitet, fritid och identitet se t.ex. McIntyre et.al. 2006; och Gustafson 2002.

och framförallt olika ihopvävningar av natur och kultur. Därför blir den avgörande frågan för den lodräta axeln hur man ser på människans nya avtryck och förändringar i landskapet. Är det något man i princip är positiv till (uppåt i figuren) eller är det något man är skeptisk till (nedåt)? Sammantaget har vi en begreppsram uppbyggd på motsatsförhållandet mellan om den önskade funktionen (nyttan) tas som utgångspunkt för utvecklingssträvanden, *respektive* om det lokala landskapet (naturen, miljön) tas som utgångspunkt; samt mellan att aktivt förändra och nyttja landskapet *respektive* att skydda och bevara landskapet.

Förhållningssätt och strävanden

Det är här viktigt att påpeka att vissa strategier inte är självklart »bättre« än andra. Som det påpekades inledningsvis i detta kapitel; vilka värden i friluftslandskapet som efterfrågas beror på vem som frågar. Om vi vidgar perspektivet och ser till människans grundläggande behov av överlevnad (mat, skydd etc.) så kan vi tillspetsat säga att det vågräta valet mer är ett val mellan följande två strategier och där knappast någon är självklart »bättre« än den andra:

- till vänster: funktionsspecialiseringens storskaliga beroende av sårbarheten hos mer eller mindre globala system för utbyte mellan olika specialiserade landskap, t.ex. världsmarknadspiset på vete och olja; *respektive*

- till höger: mångbrukets småskaliga beroende av förändringar i det lokala landskapet, t.ex. vädret när det gäller jordbruk.

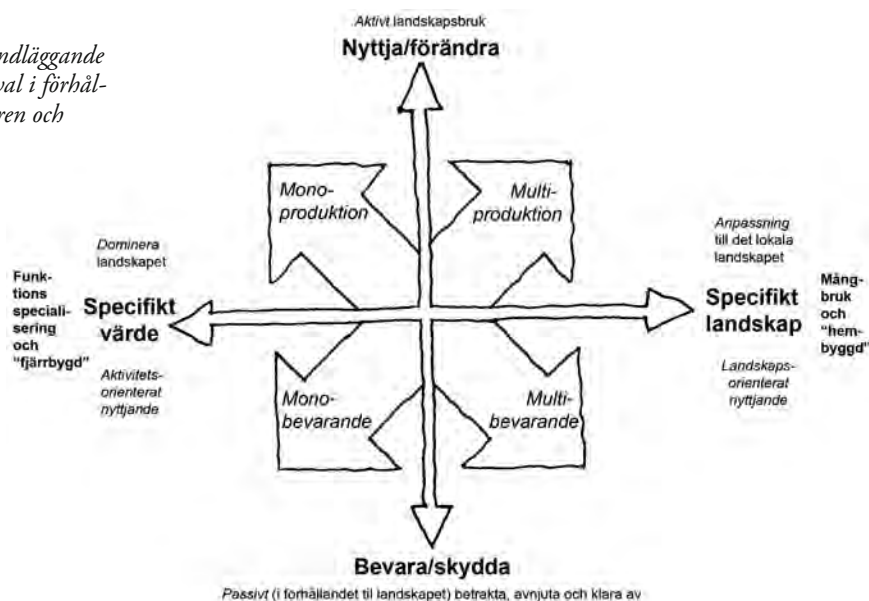
På motsvarande sätt för den lodräta dimensionen innebär förstås allt mänskligt liv både inslag av att använda/förändra landskapet (annars kan hon inte försörja sig) men även att ibland försöka begränsa sitt nyttjande och mer bevara. Det senare handlar om allt från offer och legitimeringsbehov i jägar-samlarsamhället till att tänka på i vilket skick jordbruksmarken överlämnas till nästa generation eller att försöka tackla det senindustriella samhällets klimatpåverkan.

De olika ekostrategierna är inte heller, som påpekades ovan, några fixa och alltid konsekventa positioner utan det handlar mer om riktningar och strävanden (»-strategier«) för vår natur- och landskapsrelation (»eko-«). En illustration till detta är att i en principiell mening så är det förstås i stor utsträckning en fråga om olika geografiska skalor – även i det lokala och ur mänskligt perspektiv överblickbara landskapet sker förstås en viss specialisering av olika platser för olika funktioner. Det är därför den ekostrategiska begreppsramen alltid har landskapet med en viss överblickbarhet – en viss skala – som sin utgångspunkt.⁵ Men även

5. Om plats- och landskapsbegreppen se vidare i t.ex. Tuan 1990; Carlestam & Sollbe 1991; Massey & Jess 1995; Olwig 2002; Jansson 2003 och Cresswell 2004.

om en individ eller ett samhälle alltså alltid kombinerar olika inslag från dessa strategier så är ändå balansen mellan dem av avgörande betydelse för hur natur- och landskapsrelationen ser ut och vilka sociala, politiska, ekonomiska och miljörelaterade effekter detta får. Exempelvis i termer av naturupplevelser liksom i termer av friluftslivets och naturturismens miljökonsekvenser. Om vi i figuren lägger in dessa lite mer abstrakta begrepp som vi här använt för att förklara de olika ekostrategierna utefter den vågräta respektive den lodräta skalan så får vi en figur som 3:3.

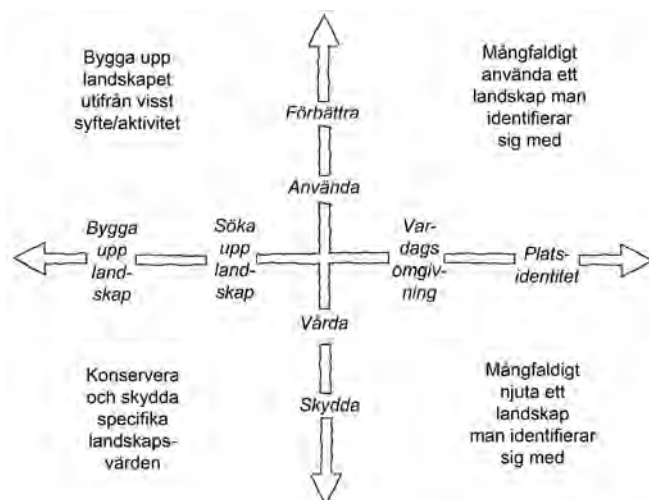
Figur 3:3. Grundläggande ekostrategiska val i förhållande till naturen och landskapet.

Museum, fabrik, eller hembygd att nyttja eller avnjuta

Begreppsramens nedre högra och dess två övre hörn (Fig. 3:3) känns nog för de flesta relativt lättbegripliga. Nere till höger, multibevarande: att avnjuta det lokala landskap man identifierar sig med, respektive, uppe till höger, multiproduktion: att aktivt nyttja detsamma. Samt att, uppe till vänster, monoproduktion: utifrån olika konkreta syften och behov specialisera olika landskap så att de så effektivt som möjligt till en stor marknad kan leverera t.ex. brödsäd, järnmalm eller skidbackar. Men figurens nedre vänstra kvadrant – ekostrategin att vilja »passivt dominera« naturen och landskapet – låter närmast som en paradox. Samtidigt är denna passiva funktionsspecialisering – monobevarande – en rätt bra beskrivning av industrisamhällets ambitioner kring naturskydd, naturvård, fridlysningar, nationalparker, naturreservat etc. Även om det eftersträfvade värdet i detta monobevarande är något som »biologisk mångfald« så är det just det värdet som prioriteras och inte andra landskapsvärden som jordbruksvaror, byggnadstimmer eller turismintäkter. Det här är

fenomen som kännetecknas av att inte bara passivt betrakta och avnjuta olika platser och fenomen i det egna lokala landskapet som man identifierar sig med i linje med »multibevarande«. I stället handlar det om att också i stor (inte sällan global) skala bestämma vilka områden och vilka landskapsvärden som skall bevaras och skyddas i ett visst tillstånd. Men, som nämndes ovan, ett landskap förändras alltid beroende på naturens egna krafter och genom människans aktiviteter (om inte annat så på distans genom luft, vatten och vandrande arter). Därför måste man i praktiken alltid bestämma sig för i vilket skick man vill försöka »frysa« eller »konservera« landskapet. Det önskade landskapet kan vara t.ex. ett »orört vildmarksområde« där man i princip försöker hindra all mänsklig påverkan eller »ett småbrukslandskap som i 1900-talets början« som då kräver att hagar betas och ängar slås med lie. Men även om ett sådant småbrukslandskap alltså kräver ett mycket aktivt arbete för att upprätthållas så kombineras det med att man försöker hålla människans nya landskapspåverkan borta (t.ex. en grästrimmer i stället för en lie då de gynnar olika arter). Det handlar alltså om att planerat och storskaligt försöka dominera naturen och landskapet utifrån vissa specifika landskapsvärden men utan att nyttja det nu existerande landskapet annat än passivt t.ex. för studier eller skönhetsupplevelser. Ju större nya ingrepp man tycker sig behöva göra, exempelvis bygga upp ett nytt hus men i gammal stil i småbrukslandskapet, ju mer går man uppåt i figuren mot att »bygga upp landskapet« som i ett Skansen. Kompletterar vi nu vår föregående enkla figur (Fig. 3:3) med ett antal principiella begrepp och alternativa uttryck så får vi en figur (3:4) som den här.

Figur 3:4. Den ekostrategiska begreppsramens grundläggande val kompletterad med olika beteckningar och beskrivningar. Notera de successiva övergångarna från att »bygga upp landskap« till »platsidentitet« respektive från »förbättra« landskapet till att »skydda« det.

Vi kan nu i denna figur börja urskilja fyra huvudkombinationer – fyra principiella ekostrategier – i form av figurens fyra hörn (de diagonala riktningarna: »Monoproduktion« etc. i figur 3:3). Dess fyra riktningar

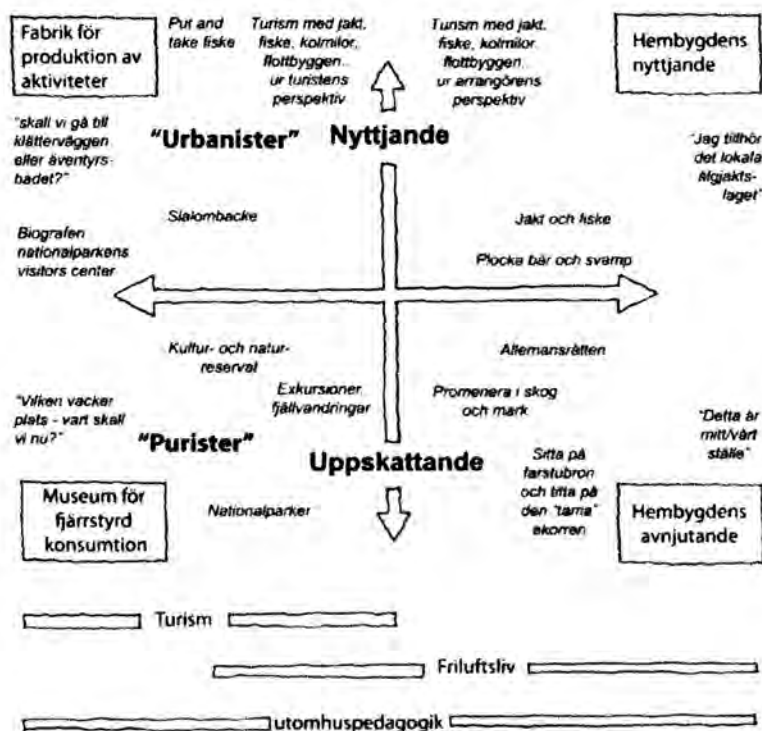
kommer vi nu att summera, exemplifiera och rubricera. Parallellt med exemplen i texten nedan kan man lämpligen titta på figur 3:5, där ett antal exempel fokuserade på friluftsliv och naturturism är inlagda. En ofta använd kategorisering av friluftsutövare är Jacksons (1986) uppdelning mellan friluftsaktiviteter som är »nyttjande« (consumptive) som jakt och fiske; »uppskattande« (appreciative) som fjällvandring och fågelskådning; eller »mekaniserade« (mechanized) som snöskoteråkning eller terrängcykling. I figur 3:5 har de två första av dessa kategorier lagts in. Om de mekaniserade aktiviteterna, den tredje av Jacksons kategorier, blir tillräckligt utpräglade i form av landskapspåverkan drar det uppåt i begreppsramen och krävs banor eller andra anläggningar drar det åt vänster, men ofta ingår någon form av »mekanik« i de flesta friluftsaktiviteter och innebär inte självklart ett visst förhållningssätt till landskapet. I denna figur har också markerats spänningsfältet mellan »urbanister« och »purister« som diskuterades tidigare i det här kapitlet. Uppdelningen mellan urbanister och purister används i första hand för vad turister söker i det område de besöker så därför har denna uppdelning lagts i figurens vänstra del. I figurens nederkant är även markerat vilken avgränsning turismbegreppet, friluftsbegreppet respektive begreppet utomhuspedagogik kan tänkas ha. Turism med sitt fokus utanför hembygden och inkluderande även den helt uppbyggda miljön. Friluftsliv inkluderande både hembygds- och fjärrbygdsperspektivet, men exkluderande den helt uppbyggda miljön. Utomhuspedagogik täckande hela spännvidden från de lokala miljöerna till de funktionsspecialiserade fjärrmiljöerna.

Först *nere till vänster* har vi den ekostrategi med monobevarande som lite extra diskuterades ovan. Den går alltså ut på att storskaligt (inte sällan på global nivå) identifiera särskilda landskapsvärden utifrån syften såsom biodiversitet, vetenskapligt referensområde, turism eller kulturell identitet – och sedan försöka »frysa« och »konservera« dessa värden genom olika åtgärder. Man ser landskapet som ett *museum för fjärrstyrd konsumtion*. »Museum« för att det skall bevaras och ofta visas upp; »fjärrstyrd« för att vad som är värdefullt identifieras utifrån, ofta på global nivå; och »konsumtion« för att avnjutandet av dessa värden konsumeras på en marknad, t.ex. som turism. De identifierade värdena, kan i huvudsak vara naturpräglade, som t.ex. regnskog eller ett fågelberg, eller i huvudsak kulturpräglade, som Egyptens pyramider eller ett medeltida trähus, eller ha en kombination av både kultur- och naturpräglig, som en beteshage eller en rekreationsskog.

Uppe till vänster finner vi den ekostrategi som går ut på att aktivt förändra och nyttja landskapet utifrån vissa syften och aktiviteter – mono-produktion. Man ser då på landskapet som en *fabrik för produktion av dessa aktiviteter och nyttigheter* – en fabrik som ständigt bör utvecklas och förändras. Skall det produceras massaved så utvecklas landskapet enligt denna ekostrategi till en s.k. »granåker« med stora områden jämgamla

träd som man får att växa så fort som möjligt för att därefter snabbt och effektivt skördas och ersättas med nya plantor. Så länge man kan göra det ekonomiskt försvarbart så försöker man att på alla sätt optimera förhållandena utifrån massavedsproduktionens behov. Exempelvis nya mer snabbväxande (eventuellt genmodifierade) arter, tillförsel av näring och vatten eller utdikning av överflödsvatten, liksom kemisk och annan bekämpning av all konkurrens till massavedsträden som insekter och älgar. Typiskt för denna ekostrategi, liksom i rätt stor utsträckning den föregående monobevarande specialiseringen, är inslagen av stora och specialiserade organisationer för utbyte av kunskaper och diverse resurser. Specialiserad utrustning, långa transporter och (inte minst beroende på det senare) stor energiförbrukning är andra karaktärsdrag som blir konsekvenser av ett »fabriks«-perspektiv på landskapet. När det gäller fritidsnyttjandet av landskapet så är också här aktiviteten/funktionen utgångspunkten. Landskap söks upp (gäller både »museum« och »fabrik«) och eventuellt byggs om eller t.o.m. byggs upp (gäller »fabrik«) för att tillfredsställa vad dessa aktiviteter kräver (klätterväggar, äventyrsbad etc.).

Upp till höger i figuren finner vi ett aktivt mångfaldigt *hembygdens nyttjande* av ett visst specifikt landskap – multiproduktion. Här utgår man ifrån det lokala natur- och kulturlandskapets karaktärsdrag som något som man kan och bör använda för en mängd olika syften. Typiskt

Figur 3:5. Den ekostrategiska begreppsramens fyra huvudkombinationer i form av figurens fyra diagonala riktningar (»Fabrik...« etc.). I figuren är också inlagd den uppdelning mellan »uppskattande« och »nyttjande« friluftaktiviteter, liksom mellan »urbanister« och »purister« som diskuterades tidigare i detta kapitel och i nederkanten är avgränsningarna för turism, friluftsliv respektive utomhuspedagogik markerade. De inramade fyra fälten i figurens hörn är rubriceringar av respektive kvadrant.

är att man nog ofta helt enkelt inte kan säga att man vid ett visst tillfälle bara har ett visst specifikt syfte utan olika verksamheter kompletterar och avlöser ständigt varandra. – Kanske lägger man älgstråket på minnet inför höstens jakt, fast man egentligen håller på att avverka skog; och även om man dröjer kvar vid utsikten eller fikatermosen så skulle man troligen inte kalla stunden för fritidsnöje om man i övrigt lever på att vara bonde, fiskare eller skogsarbetare. När det gäller mer tydligt fritidsrelaterade aktiviteter i linje med denna ekostrategi så finner vi här mycket av jakt och fiske om man utgår ifrån ett specifikt landskap och inte bara söker upp ett landskap vilket som helst lämpligt för det man vill göra – då rör man sig i riktning av »fabriksperspektivet«. I hembygdens nyttjande finner vi också mycket av traditionella friluftaktiviteter som att plocka bär och svamp, eller att göra en lägereld med ved man finner på platsen.

Den fjärde ekostrategin, *hembygdens avnjutande, nere till höger*, tar som den föregående sin utgångspunkt i ett visst landskap men här utan att aktivt vilja påverka och förändra landskapet – multibevarande. Här återfinner vi mycket av många människors vardagskontakt med sitt lokala landskap – som något man identifierar sig med och uppskattar. Nyttjandet sker både i så passiva former som utsikten från ett fönster, men kan också vara – för personen – aktivt som vandringar, skidåkning och att rasta hundar. Men även om man aldrig motionspringer så aktivt är ändå i denna ekostrategi grundhållningen att man utgår från det landskap som är och man vill inte med sin aktivitet förändra det. Tvärtom kan hundrastning, terrängcykling och motionsjogging i stället uppfattas som ett problem om det verkligen börjar påverka landskapet genom t.ex. nedskräpning, buller eller förslitning. – Vilket i sin tur inte sällan leder till krav på att i större utsträckning anamma en ekostrategi i riktning av funktionsspecialisering. Antingen i riktning av fabriksperspektivet genom särskilt anlagda motions slingor (kanske med särskilt underlag, belysning och motionsredskap), terrängcyklingsbanor och hundrastgårdar. Eller i riktning av det museala perspektivets krav på skyddsåtgärder kanske i form av reservat där något landskapsvärde ges företräde före andra och särskilda bestämmelser görs för hundar, cykling, ridning etc.

Ett viktigt karaktärsdrag för båda de landskapsorienterade ekostrategierna till höger i figurerna är behovet och intresset för att anpassa vad man gör inte bara till de mer konstanta karaktärsdragen i landskapet, som om det är bergigt, skogigt, kust etc., utan också till årstider och väderförhållanden. Från så påtagliga konsekvenser som att när det är vinter och snö så ligger det nära till hands att åka skidor, till mer subtila beteenden som att vissa platser söker man gärna upp på våren och kanske går man en annan slinga i skogen när det regnar. Allt detta till skillnad från de funktionsspecialiserade ekostrategierna till vänster i figurerna där man söker upp ett lämpligt landskap för t.ex. skidåkning, oberoende av vad det är för årstid eller väder där man för tillfället befinner sig. Antingen söker

man då upp ett mer »skyddat« landskap enligt den museala strategin, t.ex. ett kalfjäll med låg grad av exploatering, eller ett mer »uppbyggt« enligt fabriksstrategin, exempelvis en skidort med liftar och konstsnö eller kanske till och med en skidanläggning under tak.

Delvis handlar de olika positionerna i den här begreppsramen om en historisk utveckling i riktning från det lokala mångbruket mot en alltmer storskalig funktionsspecialisering. Men även om vårt samhälle under sin modernisering rört sig alltmer i riktning mot »fabriksstrategi« och »museala perspektiv« så är alla ekostrategierna i högsta grad aktuella även idag. Mycket av den radikala miljödebatten handlar t.ex. om behovet av anpassningsstrategier – inte av förmodernt snitt utan mer i linje av lokalt »Agenda 21«-arbete för miljön och senmodern livskvalitet nära naturen. Ambitionerna att integrera naturvårdshänsynen i det aktiva skogsbruket är ett exempel på aktuella strategier i mångbrukets riktning. Men generellt är det rimligt att se den historiska utvecklingen som i huvudsak en rörelse mot funktionsspecialisering. Det är en utveckling hela tiden ackompanjerad av motrörelser i riktning av mer territoriell anpassning. Som en historiens »strömfåra« med ett alltmer effektivt, mekaniserat och storskaligt skogsbruk med enstaka reservatsöar av skyddade »urskogar«, ackompanjerat av »kontrapunkter« i form av plädering för småbrukets förtjänster, naturvårdshänsyn, blädningsskogsbruk etc.⁶

I detta kapitel har vi diskuterat möjligheter och svårigheter när det gäller att få fram underlag för t.ex. förvaltning och politiska beslut beträffande prioritering och hantering av landskapens värden för friluftsliv och naturturism. Vi har pekat på svårigheterna att på något enkelt sätt »mäta« dessa landskapskvaliteter då vad som är värdefullt är knutet till vad det gäller för aktiviteter och vem man frågar – exempelvis i vilken grad personen är »urbanist« eller »purist«. Vi har också presenterat en begreppsram för huvudsakliga val mellan olika förhållningssätt till natur och landskap – ekostrategier. Poängen med en sådan begreppsram är inte minst att den behövs som ett underlag för diskussioner om konsekvenser av val mellan olika ekostrategier och förskjutningar av strategierna över tiden. Det kan vara konsekvenser i termer av naturupplevelser, konflikter, folkhälsa, ekonomi, miljöproblem, resursanvändning och planeringsbehov. Avslutningsvis är det viktigt att peka på att människors intressen och engagemang är starka argument i sig och att även dessa går att undersöka vetenskapligt genom brukarundersökningar, intervjuer och enkäter. I ett demokratiskt samhälle finns all anledning att prioritera utifrån vad många människor upplever som viktiga värden t.ex. friluftsliv och naturkontakt som medel för olika syften och som egenvärde.

6. Uttrycken strömfåra och kontrapunkt från Hettne 1982, med samma utvecklingsteoretiska anslag.

NJAKAFJÄLL: ORÖRDHET OCH SKOGSBRUK I EN OMSTRIDD SKOG

I januari 1997 blockerade miljöorganisationen Greenpeace en skogsbilväg vid Njakafjäll i södra Lappland. Syftet var att stoppa den avverkning som redan delvis genomförts av Vilhelmina Övre Allmänningsskog. Skogen hade då i nästan 10 år varit föremål för konflikt mellan markägaren och den svenska miljörörelsen. Under dessa år hade i stort sett varje tänkbar myndighet varit inblandad i ärendet, liksom stora delar av lokalbefolkningen.

Konflikterna startade i samband med byggandet av en skogsbilväg 1984 (Hemberg 1999). Man planerade dels att genomföra en avverkning, dels ansöka om bidrag till vägbygge från Skogsvårdsstyrelsen. Samtidigt klassades området av Naturvårdsverket som skyddsvärt (Löfgren 1984). Organisationen Steget Före inventerade området och fann flera arter som tydde på lång skoglig kontinuitet, särskilt i de områden där Allmänningen hade ansökt om att få avverka. För miljörörelsen var både arterna, som indikerade den långa kontinuiteten, och områdets obrutenhet argument för att skogen skulle skyddas. Avverkningsmogen skog fanns också inom en annan del av Allmänningen, vars styrelse tvingades välja mellan ett annat område, där samebyn hade värdefullt hänglavsbete, och Njaka. Allmänningen och samebyn enades om vilka värden som var viktigast: »Dom här naturvårdsmänniskorna, dom kan vi slänga till Stockholm, i klartext alltså» (intervju 1999.11.05). Viljan att genomföra avverkningarna kopplades i den lokala diskussionen till lokal identitet, medan naturvårdsengagemang förknippades med urbanitet och verklighetsfrånvärd kärlek till naturen. Vi kan se det som konflikt mellan »hembygdens nyttjande» och »museum» i den ekostrategiska begreppsram som presenterades ovan.

En knapp vecka efter att avverkningen startats fann man att timret stämplats med ordet *urskog* i ändarna. Organisationen Fura hävdade att aktionen var att betrakta som »konsumentmärkning» (Johansson 1993). Eftersom nästan all skog i Njaka någon gång hade brukats hävdade Allmänningens representanter att urskogsargumentet var ohållbart (Johansson citerad av Winka 1993). Men orördheten fortsatte att vara ett centralt argument. I ett debattinlägg stödde sig två unga fältbiologer på konventionen om biologisk mångfald från Rio 1992, när de hävdade att Njakafjäll måste bevaras för framtiden. De ville också bevara av estetiska och antropocentriska skäl:

Men skogen är viktig för oss också. Det är inte bara för osttickans, doftskinnets och den nordliga glattbaggens skull som vi vill ha den kvar. Det är också för känslan att kunna åka skidor på vintern, rakt ut i ingenstans, där det är helt tyst och man bara har naturen runt om sig. Där världen fortfarande är ren och oförstörd och naturen har sin gång. Riktig vildmark är något som håller på att bli en bristvara runt om i världen (Lidén & Johansson 1993).

Efter en dramatisk historia skyddades skogen vid Njakafjäll, när regeringen betalade ersättning till Vilhelmina Övre Allmänning som senare kunde köpa produktiv skogsmark nära Åsele. Idag är Njaka en så kallad »exempelskog» där Allmänningen istället för att bedriva skogsbruk underlättar för friluftslivet genom att sköta stigar och vandringsleder, vindskydd och eldningsplatser samt genom

att sätta ut informationsskyltar. Njakafjälls skogspolitiska historia har blivit en del av friluftsupplevelsen och »hembygdens nyttjande« (i den ekostrategiska begreppsramen) har inkluderat ett nytt turistiskt nyttjande av det lokala landskapet. Läs mer i Lisberg Jensen 2002a & 2002b.

*Foto: Leif
Jougda*

